

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXI-ik évf.

September, October 1886.

5-ik füzet.

A JÖVŐ VALLÁSA.¹⁾

Volt egyszer a metaphysikának egy része, az úgynevezett „rationalis theologia“ vagy is az istenség fogalmát az ész világánál puhatóló és fejtegető tanulmány. Volt — mondám — de meg van biz' a ma is, csakhogy a többi metaphysikai lommal együtt szegre-akasztották, mint a babyloni fogságban nyomorgó zsidók a hárfáikat a Jahve dicsőítésére nem hangoztathatván, a babyloni vizek partján termő fűzfákra.

Nevezetes része a theologia rationalisnak az Isten létét bizonyító érvekből áll. Ezek között, ha rangban nem, sorban első a „consensus gentium“ (a népek egyező véleménye), melyről a mostani anyagá-
szok ős iskola-feje, Epikurus nyilatkozatát Cicero imígy tolmácsolja: „Ő egyedül látta át, hogy mindenekelőtt lenni kell isteneknek, mivel fogalmukat maga a természet oltotta bé mindenek elméjébe. Mert van-é népe vagy neme az embereknek, melyben ne volna meg, tanítás nélkül, némi sejtelme az isteneknek? . . . Mivel tehát a róluk való véleményt sem nem szándékos szabályzat, sem szokás, sem nem törvény állította meg, és egyről egyig mindeneknél szilárd egyetértés marad iránta állandóul; önként és okvetelenül értetődik, hogy vannak istenek, mert belénk oltott, vagy helyesebben velünk született eszménk van róluk.“ Einnél nyomosabban és világosabban még a metaphysika végnapjaiban a Leibnitz Wolf-féle philosophia tankönyveiben sem volt kifejezve, a szóbanforgó — mondjuk csak — vélemény, a melynek igazságát az úgynevezett vadnépek bővebb és mélyebb ismertetése csaknem kétségtelenné teszi. Bizvást kimondhatni hát, hogy vallás mindenha volt és uralkodott és mindenütt van és uralkodik az emberiségben.

De szintoly bizonyos az — a mi szorosán véve ismét a vallás mindenütt jelenvalóságát tanusítja — hogy mindenha voltak és vannak egyének: sőt iskolák és felekezetek is, a kik és a melyek koruk

¹⁾ Nagy tudásunk szives volt, e tárgyról a Dávid F. egyesület idei közgyűlésén szabad előadásban közölt gondolatait írásba foglalni, s így érdekes és mélyreható fejtegetéseit van szerencsénk folyóiratunkban közreadni. Szerk.

vallását — mondjuk vallásformáit — kétlették, ócsárolták, semmibe hajtották, nevetségessé tenni, vagy éppen elenyésztetni törekedtek. Az ilyeket az indusok násztikáknak (nászti = nincs), a görögök atheistáknak, az újabb kor euphonice „szabadgondolkodásuaknak“ nevezte. És különös az, hogy olykor csoportosan jelennek meg, még pedig rendszerint a társadalmak erkölcsileg ingadozó vagy éppen romlott időszakában. Így Angliában a 17-ik százban Hobbes, Toland, Tindal, Mandeville, Bolingbroke; így a 18-dikban az encyclopaedisták — Voltaire, Helvetius, Diderot, Holbach, Lamettrie; így korunkban a positivisták, aztán Vogt, Moleschott, Büchner. Meg kell jegyeznünk, hogy a két utóbbi csoport az ő vallástámadó fegyvereit a természettudományok raktáraiból kölcsönzött lőporral töltögeti, a mi a közönség nagy része előtt kedvezőtlen világot vetett ama tudományokra. Vannak ugyan, a kik ezt a felfogást méltatlan gyanúsításnak, a bigottak rágalmának állítják és kimutatni törekednek, hogy a természettudományok jól értve — azaz a hogy ők értik és akarják értetni — nem vallás ellenesek. De a mi tény, csak tény; az árzeniknek — akár gyógyszernek használják, akár arra fordítják, hogy valakit láb alól eltegyenek vele — saját természete az, hogy halálos méreg és ha valaki gonosztettet követ el vele, a kiszolgáltatóját is felelősségre vonják. A ki hát a physikát és kímíát a vallások elleni küzdelemben fehérre akarja mosni, bizonyítsa bé, hogy Lamettrie vagy Büchner a tudomány állítmányait egy vagy másképpen meghiusították, vagy logikaellenesen, jogtalan következtetéseket vontak belőlök. S míg ezt nem teszik, engedjék meg a természettudós urak, hogy — kutya van a kertben, vagy Hamlet szájával beszélve:

Something is rotten in the state of Denmark.

De, hogy közeledjünk felvett tárgyunkhoz, vegyük még szorosabbban szemügyre a viszonyokat. A vallás irányában általán véve két osztályt különböztetünk meg: a hívőket és a hitetleneket. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy mind a két kifejezés két értelmű, t. i. tágan és szorosan véve. Szoros értelmekben csak a vallás felekezetek kebleiben élnek velök. A brahmanistának a brahmanista: hívő, a buddhista hitetlen. Mahomet vallója, a nem mohamedánust gyaurnak (practice: hitetlennek) nevezi, a római katholicus szemében a protestans, ezében akár anglicanus¹⁾, akár valamelyik nemü evange-

¹⁾ A magas egyház (high church) nem elégedett meg azzal, hogy tiltakozzék a hitetlen vagy éppen eretnek nevezet ellen, hanem egyenesen magát állítja hívőnek, valódi „katholicus“-nak s a római katholicus szerinte hívő lehet ugyan, de csak romlott (corrupt) hitű.

icus legyen, hitetlen az unitárius; emezt az oláh is, mielőtt a magyar származékokat az ő egyveleg nyelvéből kiküszöbölte, tágádeunak (tagadónak) hívta. Én a tágabb értelemben veszem és azt, a ki akár valamelyik vallásfelekezet hive, akár csak az emberiségre nézve lényegesnek tartja a positiv vallás eszméjét, a hívők közzé számítom. Ellenben azt, a ki Voltaire elhírhedt parancsát: „el kell tiporni a gyalázatost!“ (écrasez l'infâme!) helyesli, a kinek „positiv vallás“ és „vakhit“ (superstitio, Aberglaube) azon egy fogalmat jelölnek, hitetlennek nevezem.

Az utóbbiak közt ismét kell tennünk különbséget. Egyik fél az istenség — nem a dogmai, hanem ‘az észszerű (rationalis) — eszméjét valódi fogalomnak ismeri, a másik az Istenről mint metaphysikai, természetfeletti lényről semmit sem akar tudni, s fogalmát képtelennek (absurdum) vagy legalább is emberi gondolkodástól elérhetetlennek, emberi elmétől megfoghatatlannak állítja. Az elsőbb rovatba tartoznak a deisták, theisták, pantheisták, mysticusok, illuminatusok; a másodikba az atheisták, az agnosticusok és — bátran kimondhatom — az evolutionalisták.

Világos, hogy — a vallás neve alatt mindenesetre positiv, vagy is hittel kapcsolt vallást értve — a szűkebb értelemben vett hívők és a tágértelmű hitetlenek gondolkodásával az új vallás vagy „jövő vallása“ eszméje összeférhetlen. Hanem igenis meglelhetjük és a történelem tanubizonyosága szerint meg is leljük a szokásos értelmű hitetlenek és tágértelmű hívők osztályában. Hiszen a reformatorok: Buddha, Krisztus, Luther, Zwingli, Kálvin, Wesley, Fox Gy., Socinus mindnyájan olyan — relativ hitetlenek; Böhm, Swedenborg, Weisshaupt (a német illuminatizmus feje) az általános hívők közzé tartoztak.

És most, miután a tetties viszonyokkal tisztába jöttünk: kerítsünk széles, de annál biztosabb feneket a tárgyalandó eszmének, s puhatólodzunk, miképp létesül valami új dolog előállítására.

„Sócrates“ — azt írja Cicero — „első volt, a ki a philosophiát leszállította az égből és meghonosította a városokban, sőt a házakba is bévitte.“ Első ifjuságom óta sokat gondolkoztam arról, hogy mi lehetett az a Jákob-létra, a melyen az égbe s vissza járhatott a görög bölcs, hogy lehozhasssa onnan a philosophiát? Végre sok-sok idő múlva, azt hiszem, megleltem a rejtély kulcsát a merész újító másoktól feljegyzett beszélgetéseiben.

Az ő ideje előtti bölcssek és bölcsészek (σοφοι και σοφισταί)

tanaikat magas és elvont eszmékkel s ezeknek megfelelő fellengős szavakkal vilatták és hirdették; holott Socrates, bár a legszellemibb tárgyakról való beszélgetéseiben a legközönségesebb, úgyszólván, kézzel fogható, mindenektől értett dolgok fogalmaiból indult ki. Így pl. midőn barátja Kritón arra törekedett rábeszélni, hogy tömlöczéből kiszökvén, hiúsítsa meg a halálos ítéletet, ő legelsőbbben is azt a kérdést tette fel, hogy „mit parancsol neki az erkölcsi törvény?” A megvitatás bévezetéseiül azt kérde Kritóntól, hogy, „ha valaki a testét akarja edzeni és erősíteni, akárkinek véleményére és tanácsára hajt-e, vagy csak az orvoséra és a gymnastica tanítóéjára? Másszor midőn Philébus és egy sophista ellen — a kik a gyönyörüséget állították az élet végcéljának — vitatkozva a józanokosság követésében kereste a boldogság igazi forrását, azzal kezdette, hogy vizsgálják meg együtt, miféle nemei vannak a gyönyörüségnek s közülök melyeknek a megszerzésére kell törekednünk. A sophista erre fitymálólólag azt mondja, hogy „a gyönyörüség csak gyönyörűség, azon egy fogalom, tehát különbség nincs s annál kevesbé van ellentét benne.“ És mit felel egyszerűen S.? Azt, hogy „a szín is csak szín, s azon egy fogalom, a mi nem gátolja, hogy a fehér és fekete különbözők, sőt ellenkezők ne legyenek.“

Legyen szabad hát nekem is egy mindennapi példára hivatkoznom, melynek neve a vallástól csak egy betűben különbözik, de értelmezése sokkal könnyebb és biztosabb: a varrásra.

Varni annyit tesz, mint egy vagy több darab kelmét a széleivel összefoglalni az által, hogy fonalat öltögetnek át váltogatólólag rajtuk. A varrómivelet anyagja: a kelme és a fonal; eszközei: tű és az ember keze. Az értelmezés feleslegesnek látszhatik, de majd ki fog tűnni a szükséges volta. Addig pedig lássuk, hogy természetes ép eszmét képez-e ez a kifejezés: „új varrás,“ vagy „a jövő varrása“ ?

Ime, évek ezrei múltak el, melyek alatt, tudunkra, senki sem álmodott erről az eszméről s nagyanyáink csak az imént értelmezett közönséges módját ismerték a varrásnak. A 18. száz végén ötlött eszébe egy s más gépésznek az a kérdés, vajjon nem lehetne-e az emberi kéz működését részben vagy egészben géppel hajtani végre? A feleletet reá megkísértették, de az eredmény nem volt kielégítő mindaddig, míg egy másik kérdés is nem járult hozzá, t. i. nem lehetne-e a tű szerkezetén változtatni? Megkísérték ezt is és rövid időn eléállott a tökéletesített varrógép, mely ma már az egész világon el van terjedve és ezzel a jövő varrása.

Szintoly sokáig volt a világ megelegetve a helyváltoztatásban az emberi lábmozgatás helyettesítésére szárazon az igavonó-állatok, vizen az evezők és a szél segélyével; hasonlóképp a 18. száz végén született a locomotiv s a hajói gőzgép, s velük „a jövő utazása” eszméje.

Emelkedjünk feljebb s menjünk át az ipar teréről a tudomány felföldére. Ott van a kémia és ott van Lavoisier, a ki a korabeli — nem tudományt, hanem anyag- és setétben tapogatózó kísértemény-halmazt átvevén, tudományt teremtett belőle, s nem hirdette, hanem valóban elállította a jövő kémiaiáját, melynek továbbmívelői őt a mai napig is mesteröknek tekintik.

Nem szaporitom a példákat, hisz ezekből is eléggé kitünik, hogy csakugyan lettek értünkre is új és az élet szükségére, kényelmére befolyó dolgok, melyek feltalálásuk idején a jövőéi voltak, holott ma már a jelen birtokai. Azt is tanuljuk belőlük, hogy magában lehetséges dolognak, tehát új vallásnak is fellelése nem képtelen eszme és oly javaslat, melyet, mint mondani szokták, elvben elfogadhatni. Csak arra vagyunk már kíváncsiak, mi lesz a részletes megvitatás eredménye.

E végett vegyük számba a körülményeket, melyek között és a melyek befolyásával születtek a példakul vett új dolgok és vizsgáljuk meg, fellelhetni-e őket vagy hozzájuk hasonlókat egy „jövő vallása” szerkesztésénél.

Azok, a kiknek elméjében az új varrás eszméje megfogant és lassanként tökélyesedett, Sainte Tamás, Thimonnier, Hunt, Howe, Singer, Wilson, teljesen ismerték a régi, mint mondtam, több ezer éves varrás módját, — a mi, jegyezzük meg, mindig csak azon egy volt, — kelméit, eszközeit, előnyeit, hátrányait; tisztában voltak javításai czéljával, t. i. szem és munka kimélésével, idő nyeresével; szóval: mindennel, a mi a vállalatuk sikerültét előre biztosíthatta. Ne feledjük azt is, hogy abban a korban éltek, melyben a kézi ipar minden ágai segítségére divatossá lett a gépek szerkesztése, és ez, a különben szunyynyadva maradó elmetehetségeket kifejtette és sarkalta.

Szint oly jól ismerte Lavoisier a kezébe és eszébe vett tárgynak, a kímianak minden szegelyukát; tudta és megcsinálta mindazt, a mit előtte Boyle, Boerhaave, Stahl, Black, Priestley, Scheele tudtak és megcsináltak; de más oldalról tekintette a tényeket, ki-küszöbölte az álfogalmakat, megállította az elemek igazi fogalmát, a

savany és alj dualismusát, s így, mondhatni, teremtette a jövő ki-miáját, mely az ő keze alatt vált valódi tudományá.

Példáink valamint egyfelől érzékitik a feltalálás fogalmát és mutatják miképp jött létre egy s más dolog, a mi egykor csak a jövő feladata volt, másfelől némi biztatást is nyújt, hogy ilyes reménynyel a vallásra nézve is kecsegtethetjük magunkat.

És, a mint látszik, méltán, mert hiszen világos, hogy a most uralkodó vagy hajdan uralkodott vallások is valamikor újak voltak. Csak-hogy valamint az előbb tárgyalt dolgokon, ugy ebben is arra a kérdésre kell megfelelnünk, hogy miképp alakultak, miképp jöttek létre a val-lások különböző nemei. De éppen ez a különbözés nehezíti a fele-letet. Mert nem csak hogy különböző időszakokban, a világnak kü-lönböző állapotában, különböző körülmények közt és módon eredtek a vallások, hanem némelyikök eredetét éppen ugy nem lehet kipu-hatolni, mint a buzáét, vagy házi állatainkét; mind ezek az előidők homályába, sőt merő sötétségébe burkolvák. Nevezük ter-mész-e-t-e s vallásoknak. Közéjük tartozik a Fétisizmus, mely röviden mondva abban áll, hogy egy, ki tudja hol, hogy és mikor felkapott tárgynak, szikladarabnak, meteorkőnek, faragványnak, növényrésznek, állattag-nak bűbajos vagy éppen isteni erőt tulajdonít s jót vagy roszt vár tőle a bajtól féltő vagy maga erejében nem bizó ember. Közéjük az ősök nek az imádásig fokozódó tisztelete. Közéjük a természeti jelenségek istenítése és allegorizálása, mely Európában a görög, római s német mythológiára, Ázsiában a brahmanokéra s az alaktalan samánizmusra (bűvösök erejével előállitható jó és roszt lelkek imádására) fejlődött ki. Mindezekben sem példát, sem utasítást új vallás szerkesztésére nem lelünk. Itt az eljárást, a működést az — akár vaknak akár bölcsnek hitt — természet magának tartotta fenn, ez az ő eleusiniai titka.

Próbáljunk szerencsét egy másik osztályban: a kijelentett (re-velált) vallásokéban. Sietek megmondani, hogy a kijelentett szót nem a keresztény theologia szűk és kirekesztő értelmében veszem. Min-den vallást, ha eredetét hátrafelé nyomozva egy történelmileg meg-állapitható egyénre találunk, kijelentett-nek nevezek. Ezek közt ismét meg kell különböztetnünk azokat, a melyek valamelyik termé-szetes vallás kebelében és azokat a melyek más már kijelentettében keletkeztek. Első rendbelit köztudat szerint csak hármat ismerünk, t. i. a Mosaismust (melyet helyesebben neveznénk Ábrahámismusnak), Christianismust és Mahomedanismust. A mi néálán negyedik volna, u. m. a „Confucius“ ugynevezett „vallása“, ezt a nevet szorosán véve

nem igényelheti, a minél fogva csak a három elsőt veszem tekintetbe, melyekben mindjárt két fővonás tűnik szemünkbe. Egyik az, hogy egy és személyes és versenytársat nem tűrő istenség fogalmára vannak alapítva. A másik, hogy alapítóik vagy szerzőik attól az istenségtől sugallottaknak vallották magokat. Ábrahám és Mózes egyenes közlekedésben voltak vele; Mahomednél Gábiel angyal vala a közbenjáró; Jézusnak idevágó számos mondatai közül elég egyet idéznem: „Én vagyok, a ki bizonyágot teszek magam felől és bizonyágot teszen felőlem, a ki engem küldött, az Atya.“ (Ján. év.VIII. 18.)

Látni való már, hogy egy új vallás szerkesztésében sem egyik, sem másik feltételnek eleget nem tehetni. Az elsőnek nem; mert hiszen a szerkesztendő vallásban, hogy „új“ legyen, vagy egynél több istenséget kellene felállítani s így a polytheismusra térni vissza, vagy „személytelen istenséget tűzni ki tiszteletünk, imádásunk tárgyául.“ Az elsőbb alternatíva nem érdemi, hogy tovább szóljak róla — Schiller „Görögország istenei“ mint költemény is elvesztette hitelét. De az utóbbi nem csak lehetőség, hanem tény is. Megpróbálkozott vele a positivus Comte, a „humanitas“ ködfátyolképet akarván ültetni a személyes istennek szerinte megürült trónjára. Meg az agnosticus Herbert Spencer, a ki egy ismeretlen, megfoghatatlan eszmét helyez nem tudja hová s azzal akarja a valódi fogalmat pótolni. Szükségtelen mondani, hogy egyik törekvés sem sikerült; és elég arra hivatkoznom, hogy: „az ő gyümölcsökről ismeritek meg őket.“ (Mát. VII. 20.)

A mi az új vallás második feltételét, az inspiratiót illeti, volt idő, a mikor csak „a maga hazájában nem volt kedves a próféta“, de általában a világon fogékonyabb volt az elme és a képzelődés a mai nap természetfelettieknak nevezett, de akkor természeteseknek tartott eszmék irányában. De bizony „nem úgy van most, mint volt régen“; az égen azon²⁾ nap süt, de a földön az elméket valahogy másképp világítja. Tekintsük csak egy kissé részletesebben. A mely epochákban amaz új vallást hirdetőik — mint mondám, természeti vallások közepette — megjelentek, a buzgóság a régi vallás iránt hanyatló vagy éppen meghült állapotban volt. Sakuntalában a vezeklő brahman Kanva mellett ott van a komikus szerepet játszó brahman Mádhava. Málavikágnimitrában a buddhista parivrádzsiká tekintélyes személy, holott a brahman Vidúsakah csak olyan udvari

²⁾ „Azon“ = idem, derselbe, le même; „az a“ = is, ille, der, ceci, ce-la.

bolond forma. Jézus a legfanátikusabb farizeusokkal és saduceusokkal sans gène gúnyolódik; Lucianus pogány létére magát az egész Olympust teszi nevetségessé másfél száz évvel Kr. után, de ugyanannyival Constantinus előtt. Azt is méltó megemlíteni, hogy a misszionáriusok sergeinek legtöbb hódításokat a természetes és legkevesebbet a kijelentett vallásuak közt sikerül tenni. Mindezeknél fogva látni való, hogy a próféta tekintélye és hatása ma megfordított viszonyban van, mint régen. Kis körben tért foglal olykor igenis, mint a Pseudomessiasok, Mahdik, a Quakerek, Shakerek, Mormonok példája mutatja; de az emberiség legnagyobb része csak fitymálja a modern prófétát. Ellenben a kijelentett vallások hiveiről nem mondhatni, hogy apadnának. Az angol egyház Australiával, Uj-Zeelanddal gyarapodik; Franciaországban az anticlericalis hadjárat, a Németbirodalomban a Kulturkampf kimenetele még kétséges és az evolutionalisták boszankodva hunyják be szemöket, hogy ne lássák a templomba járók sokaságát.

Vajjon van-é biztató kilátásuk egy új vallás javasloínak, az eddig mondottak megfontolása után? No, de míg meglelhetnők a döntő feleletet, van még egy kis eligazítani való dolgunk. Szólanunk kell t. i. a kijelentett vallások kebelében támadott felekezetekről. Alapítóik, vagy mint próféták, vagy mint reformatorok jelennek meg a történelemben; olykor egyesül is a két szerep. Elég lesz célunkra, ha a fő neveket említem: Fox György, Lee Anna, Smith József, Arius, Luther, Kálvin, a Socinusok, a Wesley-testvérek. A prófétákról körülbelöl megmondtam a mondani valót, a többiekről pedig elég annyit említenem, hogy működésük nem új vallás szerkesztését, hanem annak, a melynek honosai voltak, megtisztítását és egy ősiebbnek, melyet megrontottnak hirdettek, helyreállítását célozták és kisebb-nagyobb mértékben és terjedelemben boldogultak is vele. Ezzel ki van mondva a mi feladatunkhoz való viszonyuk is.

Igy kihallgatva a történelem szavát, lépünk az elmélet terére, mintán már az odavezető útat kezdeties példákkal megegyengettük.

Láttuk, hogy annak, a ki a jövő varrását, annak, a ki a jövő fuvarozását, meg a ki a jövő kímíáját állította elé, csak egyetlenegy tárgyat kellett szemügyre venni; láttuk, hogy mindenki a magáét minden tekintetben derekasan ismerté. Láttuk, hogy egyik is ama tárgyak közül elavulás, hanyatlás vagy éppen használhatatlanság állapotában nem volt. Mindenikök megtette a maga szolgálatát az akkori szükségekhez képest. Szóval, a varrást, fuvarozást (hajózást), a kímíát csak tökélyesíteni, még pedig, vegyük jól eszünkbe, gyara-

pitólag (positive) kellett tökélyesíteni: azaz oly tulajdonságokat adni, vagy eszközölni, melyek azelőtt nekik vagy éppen nem, vagy kevés mértékben voltak meg. Így a varrásnak, a járműveknek gyorsaságot és kényelmet, a kímiónak új tények és fogások sokaságát, józan elméletet, rendszert.

A tökélyesítésnek ezt a nemét jól meg kell különböztetni a (negatív) apasztó féletől, a milyennel pl. a spiritust tökélyesítik az által, hogy a vizet elvonják tőle, vagy a buzát azzal, hogy megmentik a szalmától, a polyvától, az idegen magvaktól.

Lássuk már, felleljük-e ezeket a kellékeket egy követelt új vallás alkotásánál avagy csak alakításánál?

Első volt a helyettesítendő vagy tökélyesítendő tárgy e g y s é g e és első tekintetre világos, hogy az új vallás szerkesztője műhelyében nem egy, hanem számos vallás várja a tökélyesítést. Nemcsak számos, hanem oly különféle is, hogy a legfigyelmesebb, legleleményesebb inductio is alig bírja belőlük kihozni a vallás igazi fogalmát. Hiszen valamennyi értelmezése mindcsak kísértnény tárgya, és egy teljes és szabatos ellenmondás nélkül elfogadott, előttem legalább, tudva nincs. Az első kellék megnyerésére tehát más mód nem lenne, hanem választani egyet a sok közül. Ám de a válogatásra ismeret, teljes ismeret kell; a sok vallás mindenikét pedig szellemében, tartalmában, az ezt vallók gondolkodására, cselekvésére való hatásában általán és részletesen megismerni oly feladat, melyre olvasás nemcsak nem elég, hanem tévesztő is lehet; tapasztalásból való megszerzésére egy emberi élet, bőséges alkalom és felfogó ész kívántatik. És ezekkel is csak egyet vagy kettőt ismerhetni meg; de hát a többi hol marad? S van-e egy, legalább a tudományban hitványabb, hogy ne mondjam veszélyesebb eljárás, mint a hiányos inductio? — Mindent összevéve tehát az az ellenmondhatatlan következtetés, hogy az új vallás szerkesztésére nézve az első feltétel: a tárgy egysége, hiányzik. És hiányzik ezzel együtt, mit nem szükség tovább kimutatni, a derekas ismeret és végelemzésben elesik a pozitív tökélyesíthetés is.

A végtanulás az, hogy a közéletből vett és számtalanul szaporítható példáink teljességgel nem nyújtanak reményt arra, hogy sikerüljön akárkinek is egy „jövő vallása“ programját azon módon elállítani. Csak az még a kérdés, nincsenek-e más módok a cél-elérésére vagy csupán megközelítésére? És azt felelem, hogy igenis vannak: számszerint ketten. Egyik a prófétaság, másik a negatív tökélyesítés, vagyis a vallástisztítás.

Próféta-szerepet — azt hiszem, nem kell bizonyítgatnom — józanul, higgadtan gondolkodó becsületes ember nem vállal magára. Egyfelől: *Propheta non fit, sed nascitur*; másfelől meg van írva Máté evangéliuma 7. r. 15. versében: „Attendite a falsis prophetis“, azaz: óvakodjatok a hamis profétáktól.“

Avagy merne-e valaki eléállani ma és hitelre számítani olyas valamivel, a milyent pl. Jérémiásnál (I. 7. és 9.): „És monda az Úr nékem . . . És kinyújtá az Úr az ő kezét és illette a számat, és monda az Úr nékem: Imé az én igéimet a te szádba adtam“, olvasunk?

Egészen másképpen van a dolog a vallástisztítókkal. Hyeneknek számos példáját említettem már a történelemből, sőt akadt némelyik csaknem szemünk láttára. Hiszen Buddha, Jézus, Mohamed is nemcsak proféták, hanem vallástisztítók is voltak egyszersmind és azok mindnyájan az ugynevezett reformatorok.

Ez a neme egy új vallás alakításának tehát megengedhető és végrehajtható most is. Hanem ennél tovább menni, vagy olyast javasolni nem mernék, sőt nem is akarnék, mert kétséges kimenetű, kényes, mi több, veszélylyel járó vállalatnak tartom. Mindenesetre sok a meghányni való, mielőtt beléfogna akárki.

Feltéve, hogy elmékedésünkben csak a keresztény felekezetekre — bocsánat, de mindenikre kivétel nélkül értem — szoritkozunk, mindjárt első kérdés az, hogy melyikök vallástanát vessük a tisztítás művelete alá?

„Kétségkívül a létezők közül legtisztábbat“, mondaná valaki. De biz' a szerintem olyan volna, mint az a falusi gazdasszony, — a mostani városiak nem bibelődnek oly prózaikus dologgal, a kenyérsütéssel, — a ki azt a búzát rostáltatná meg, a melyet a cséplőgép már megtisztított. „Lehet azt is szemelni“, mondja közbeszóló. Lehet biz' azt, meg is próbálta az unitárius Parker, de az ő vallása nem lett a „jövőé“.

Jobb lenne tehát a rostálatlan, vagy félig rostált gabonát, azaz vallástant venni működésünk anyagául, ha csakugyan minden áron tisztítani akarunk. Hanem itt mindjárt az a második fontos kérdés toladodik elő, hogy mitől kell tisztítani? És ezzel együtt jár szorosan az a harmadik, hogy minő elvből indul ki működésében a reformator?

Lám Huss, Wieleff, Luther, Calvin, VIII. Henrik, az Anglikánusok, Presbiterianusok, unitáriusok mindnyájan a róm. katholicus vallást tisztogatták és mily különböző lett az illető rostákban maradt buza!

Ám de a mostani reformatoroknak az mind nem elég tiszta — a világerő sem! Lássuk hát, mit néznek ők vad magnak. Néznek főképp hármat: a kijelentés, a természet felettiség és a személyes istenség eszméit.

Ha valakire és valamire, bizony az ily tisztítókra illik az a német közmondás, mely szerint „a gyermeket is kidobják a fürdőlével együtt a teknőből“. Bármily felületes ismeretünk legyen is a ma uralkodó három fővallásról, tudunk bizonyosan annyit, hogy ama három eszme mindenikben, mint lényeges, alkotó rész megvan és csak bennök van meg. Nem feledem én, hogy az elsőben — a kijelentésben — a költők is osztoznak; de hallgatóim se feledjék, hogy a civilisatio hajnalában a költő és próféta, mint Phosphoros és Hesperus, azon egy „esthajnal“ csillag. Vessünk egy-egy futó pillantást minden jellemvonásra.

„A terjedelmes állomány (substantia = anyag) az, a mi valóban létezik. Nem terjedelmes lények léte, ámulás (illusio). Az állományon kívül semmi sincs. A terjedelem (extensio, Raum) és az erő az állomány tulajdonságai. Az állomány* örökkévaló és elenyészhetetlen; tehát az anyag és erők is azok. Az állomány részei az erők hatása alatt különböző kapcsolatokban jelennek meg s ebből áll a világ folyása. Az állomány az ő erőivel az örökös okozó (efficiens, wirkend) lény, a mely a jelenség különböző alakjaiban nyilvánul. A jelenségalakok mulandók, az állomány és a jelenségekben rejlő erők örökkévalók. — A gondolkodó ember is egyik jelenségalakja az állománynak; az egyéni gondolkodás (az öntudat) s minden úgynevezett lélektani jelenségek csak az állomány változó alakjai.“

Ez csak nagyjában vázolva, a Spinoza philosophiája s az a mindent magába foglaló állomány az ő „istene“, a miért is rendszerét pantheismusnak nevezik.

Én pedig, hogy mindenféle igazat tegyek, (lehetvén és levén, másféle is, imezt „anyagipantheismus (panhylotheismus) névvel különböztetem meg, de nem teszem vita tárgyává, hanem csak azt jegyzem meg, hogy a „modern“ philosophusok nagyobb része, mindenek felett az evolutionisták, az itt vázolt rendszer hívei, és hogy ők a „kijelentés“-nek megútkodott ellenségei. Hogy mi okon? nem bírom megfogni. Mert ha az állománynak, a pantheosnak külön részei kapcsolataikkal s egymásra hatásukkal egyéni öntudatot állíthatnak elé, valamennyiök összes működése, hogy ne hozhatna létre a nagy mindenségben általános öntudatot? Minden esetre, akár eredeti, akár származott öntudatot tegyünk fel, a nagy mindenség működése közlekedésben van a részek vagy egyesek működésével,

kisebb-nagyobb mértékben, közbevetetten vagy éppen közvetlenül. Ugy, hogy csak az istenség teljes tagadásával lehet a kijelentést tagadni.⁴⁾

Nem kisebb ellenmondásban vannak maguk-magukkal a naturalista philosophusok a „supranaturalismus“ ügyében, midőn egyfelől azt, hogy egy szellemi hatalom a természet törvényét megszeghesse, a legostobább képtelenségnek kiáltják ki; másfelől az embernek a természet felett csaknem határtalan uralkodást tulajdonítanak. Nem czáfolat arra, hogy csak magukat a természet törvényeit alkalmazzák e vagy ama czélokra. Mert ha ki valami másnál hatalmasabb, nem kérdés, hogy minélfogva? Tehát általában, a ki a természeti erőket úgy használja, a mint a természet magára nem használta, az rendelkezik velök, tehát a természet felett van. És még inkább felette van egy az embernél magasabb, hatalmasabb lény és ismét egy ilyet, vagy mondjuk, az istenséget kell megtagadnia annak, a ki a természetfelettséget a babonával összevéve, képtelenségnek állítja. Nincs biz' ebben az eszmében: „természet ura“, sem képtelenség, sem nevetség; de van ám az Epikurus dözsölő gondatlan isteneiében. Van a Spinoza öntudatlan, érzéketlen mindenségében, melylyel őtet posthumus tanítványai az atheismus vádja alól

⁴⁾ Halljuk, mit mond erről a tárgyról egy legújabb korbeli philosophus: „Kijelentésnek (Offenbarung, revelatio, inspiratio) nevezik az Istentől eredő leplezését az igaznak, jónak és szépnek. Kurtalátásu egyoldalúság az, hogy némelyek (mondhatni oly sokan), tagadnak egy ily isteni önm nyilvánítást (Selbstoffenbarung). Mert az Isten kijelenti magát részint külsőleg a természetben és történelemben, részint bensőleg az észben és lelkiismeretben. Kijelenti magát minden embernek, oly mértékben, a hogy őt felfogni bírja; legdícsőbbben azoknak, a kik legfogékonyabbak iránta; azokat Ő inspirálja, (azaz lelkesíti) és alkalmassá teszi annak, a mi isteni, igazán csudálatos felfogására és előadására. Azért hívják őket prófétáknak, azaz Isten-hirdetőknak. Szűkebb értelemben az erkölcs-vallási uradalomra vonatkozik a kijelentés, tágabban az isteni öntanuskodás minden uradalmára, tehát művészetre, tudományra, nevelésre, kormányzásra stb. is. Már Cicero mondja: „Nullus poeta sine afflatu divino (isteni lelkesedés nélkül senki sem költő).“ — (Ide vonhatni Ovidiusu gyönyörű verseit:

Facta canam: sed erunt qui me finxisse loquantur;

Nullaque mortali numina visa putent.

Est Deus in nobis: agitante calescimus illo;

Impetus hic sacrae semina mentis habet.

Fas mihi praecipue vultus vidisse Deorum;

Vel quia sum Vates vel quia sacra cano.

Fast. VI. 5. sqb.)

„és igaza van a Bibliának, midőn művészi, harczias és philosophiai működések forrását Istenben keresteti“. (Kirchner Wörterbuch philos. Grundbegriffe. Art. Offenbarung.)

felmenteni igyekeznek. Van a modern tudomány vitézei natura naturansában, a „természet“ puszta fogalmában, melyet sem anyagi, sem szellemi képbe öltöztetni nem lehet, a mely bizony cselekvény cselekvő nélkül, a milyen pl. a Darwin „natural selection“-je és „struggle for existence“-e, a milyennel nem mert volna eléállani egy középkorbeli scholasticus a többiek kaczajja nélkül.⁵⁾

Mindezek helyett hát helyesebb lesz megengednünk,* hogy a természet ura a természet törvényeit — melyeket valakinek adni, hozni, szerkeszteni kellett és csak Ő szerkeszthetett — jobban ismeri és hatalmasabban bírja kezelni — ha szabad ezzel a metaphorával élnem — mint a „tudomány“ jelen képviselőinek bármely válogatott serege.

Ne bántsuk a supranaturalismust!

Az elmondottak után alig tartom szükségesnek védni s a tisztogatás elől óvni a „személyes Isten“ eszméjét, és csak két pontra szoritkozom. Az első az, hogy a személyiséget Istentől, mint öntudatos valóságtól — ha tetszik lénytől — megtagadni józanul nem lehet. Második, hogy megtámadóinak csak egy félreértés adhat fegyvert a kezébe: t. i. ha a személyiség fogalmát csak az emberi egyéniséggel korlátolt értelemben vennők. Mindenik alternativa ellen tiltakozom.

Lássuk csak a megtagadás eredményeit.

Egy „jövő vallása“ tervezője imigy nyilatkozik: „Már azt csak nem lehet elvitatni, hogy az a képzelet (Vorstellung), mely szerint az emberiség sorsát egy jóságos Isten vezérli, hogy ő azokat, a kik reá feltekintenek és neki könyörögnek, szorultságukban segítséget nyújt, azokat, a kik benne reménylenek és bíznak, gyámolítja, a szív sebeibe balzsamot csepegtet, az elsatnyult lelkületnek új erőt ad és a reménnyel oly virágokat hajt, melyeknek illata és tekintete a lelket még abban az esetben is, ha gyümölcsstermésig nem jutnak, megnyugtatja.“ Igenis, éppen ezt várjuk a vallástól. Ugy de az egy személyes Isten megtagadásával azt mindazon áldásaitól megfoszta-

⁵⁾ Bámulatos, hogy ebben a magasra fejlett értelmiséggel dicsekedő korban az idézett kifejezésekben rejlő képtelenséget, melyhez a másodikban még az is járul, hogy „küzdelmet“ tulajdonít egy oly valaminek, vagy inkább semminek, a mi még nem létez, nem akarta észrevenni még senki se. Sőt a tudomány utóbbi phasisában sibbolethó és abracadábrává váltak: oly bűvös kulcsa, mely a physica és physiologia minden titkait feltárja, minden problémáját megoldja előttünk. Igazabb elnevezésök volna az idéztem német bölcselkedőnek ime szövege: „blinde Ideenassociation“ (vakoskodó és vaktában való társulása az eszméknek).

nók, és akármit beszéljen is az éppen most idézett szerző, a Spinozai monizmus azért a veszteségért kárpótlást nem nyújt.

Én pedig, miután azoknak, kiknek nétalán egy új vallás szerkesztésén járna az eszök, semmi reményt a sikerülésre nem nyújtottam; azoknak pedig, kik csak tisztogatni akarnának, inkább óvatosságra intéssel, sem mint biztatással kívántam szolgálni, feladatomban főbb részét megoldottnak tartom és még csak arra a kérdésre kérek figyelmet, vajjon nem jobb volna-é bármi módon készítenő új vallás helyett a meglevők közt nézni szét és azt dönteni el, melyiköknek van legtöbb kilátása, hogy legnagyobb tért foglaljon jövőre az emberiségben?

Távol legyen az a merészség tőlem, hogy el akarjam dönteni; de gyanítást nyilvánítani nem ellenkezik a szerénységgel. Én hát azt vélem, hogy az a vallás tarthat leginkább számot a mivelt világ kedvezésére, a mely az általános kereszténységben gyökerezve ez idő szerint legtisztítottabb, de az előbb felsorolt és más rokon kellekeket nemcsak ki nem küszöbölte, hanem keblében melengeti és ápolja: az unitarizmus, vagy mondjuk nevéen: az unitáriusok vallása.

DR. BRASSAI SÁMUEL.

A VASÁRNAP MEGÜNNEPLÉSÉRŐL.

Vannak oly dolgok, melyeknek üdvös és hasznos volta felől senki sem táplál kétséget magában; de a melyeknek átvitele az életbe mégis csaknem legyőzhetetlen akadályokba ütközik. A múlt évben Németország napi kérdései és érdekharczai között egy olyan dolog vonta magára a közönség figyelmét, mely felől az egészségtan már régen tiszta és érthető tant állított az emberiség szeme elébe. A terhelő munka után megfelelő nyugalomra van szükség. S minél nagyobb a munka, annál nagyobbak, hosszabb idejűnek kell lenni a nyugalomnak is. Az erőnek, a munkáló tehetségnek pótló tartalékról kell hogy gondoskodjék. Ez az élet tantétele. Ezt látjuk a nagyító üveg alatt szemlélhető legvékonyabb vér-eren, mely összehúzódó erejét csak bizonyos ideig tarthatja meg s azután elernyed, de egy bizonyos idő múlva ismét ugy működik, miként előbb; ezt látjuk a tulterhelt gyermekeknél is, kik lehetnek bármily szorgalmasak, de ha nem tartanánk szünetet: figyelem, szorgalom, szóval minden elernyed. A testnek és léleknek nyugalomra van szüksége, különben kifárad. Az egészségtan nyugalmat kíván, annyi nyugalmat, a mennyi elégséges lesz arra, hogy a munkában elhasznált erély ujból kipótoltassék. S ezért az egészségtan is kívánja a vasárnap megünneplését. A vasárnapok megülvése felett két irányban foly a vita, t. i. egyházi és egészségtani irányban, melyek csak abban az egyben közelednek egymáshoz, hogy a szükséges kivételeket mindkettő elismeri s minden hivatásnak ugy egyéni, mint természetes szabadságát biztosítani igyekszik. Az egészségtant, hogy e ténre is kiterjeszti figyelmét, tolakodással vádolni nem lehet, mert hisz a kérdésnek megvan ez az oldala is; s különben is a másikat is törekszik elősegíteni. S minthogy a vasárnap megünneplésének kérdése nálunk is többször felmerült s iparunk előhaladásával mindinkább égető kérdéssé fog válni: szedjük össze azt, mi Németországban a dolognak ellene áll, mert annak mi is hasznát vehetjük.

Minden üzletnek között a kenyérsütők leginkább megérdemelnek, hogy munkájok vasárnap szüneteljen. De a népnek a szüség-